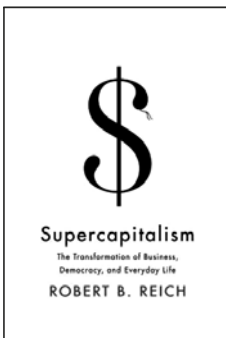
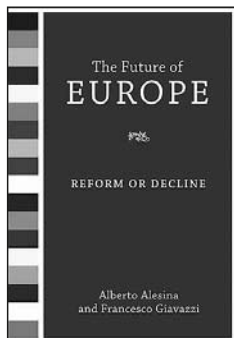

De prijs van de 'best deal'

Naar een linkse visie op het kapitalisme

The future of Europe — Reform or decline

Alberto Alesina en Francesco Giavazzi, The MIT Press, Cambridge 2006

Vormen van kapitalisme — Markten, instituties, macht

Theo van de Klundert, Lemma, Utrecht 2005

Supercapitalism — The transformation of business, democracy, and everyday life

Robert Reich, Alfred A. Knopf, New York 2007

The culture of the new capitalism

Richard Sennett, Yale University Press, New Haven 2006

RUTGER CLAASSEN

In zijn toespraak op de Bilderbergconferentie begin dit jaar pleitte Wouter Bos voor het creëren van draagvlak onder de bevolking voor verdergaande globalisering. In dat kader ging hij ook in op de problematiek van de topinkomens. Hij er-

Over de auteur Rutger Claassen is redacteur van s&d
Noten Zie pagina 56

kende de moeilijkheden voor bedrijven om een evenwichtig beloningsbeleid in te voeren, maar sprak zijn toehoorders ook indringend toe: 'Doe me een lol, en gebruik één argument niet. Name-lijk: "de markt vraagt het". Nee, de markt vraagt niets. U vraagt het. Of u biedt het aan. En u heeft dus een eigen verantwoordelijkheid waarmee u zich niet achter de markt mag verschuilen.'¹

Met deze poging om de markt te re-moraliseren onderschrijft Bos impliciet, net als vele anderen, drie uitgangspunten in het hedendaagse denken over de toekomst van ons economische systeem. 1. Er is geen alternatief voor de markt; de discussie speelt zich af binnen de kaders van een kapitalistisch systeem dat zelf niet ter discussie staat. 2. De markt kent een eigen logica, die van de winstmaximalisatie, die door topbestuurders net als door alle anderen gevolgd wordt (zij proberen een maximale persoonlijke beloning te verkrijgen). 3. Desalniettemin is het mogelijk an-

De convergentievraag wordt als een uitdaging aan het Rijnlandse kapitalisme neergezet: overleeft het de concurrentie met het Angelsaksische model?

dere logica's aan te spreken die, blijvend binnen het kapitalistische systeem, de nadelige gevolgen van de marktlogica compenseren (zoals die van de vrijwillige matiging van topinkomens). Deze drie uitgangspunten vormen niet alleen een consensus in de politiek, maar zijn ook vaak impliciet aanwezig in hedendaagse wetenschappelijke studies waarin de verschillende varianten binnen het kapitalisme worden onderzocht.²

48 In deze studies rijst allereerst de vraag welke varianten van het kapitalisme onderscheiden moeten worden en of die uiteindelijk convergeren, dat wil zeggen noodzakelijkerwijs opgaan in één, meest succesvolle variant. De hoofdvarianten die meestal worden onderscheiden zijn de Angelsaksische en de Rijnlandse. Het onderscheid kan op verschillende manieren worden neergezet, maar vaak wordt de afhankelijkheid van de kapitaalmarkt en de nadruk op aandeelhouderswaarde in het Angelsaksische model gecontrasteerd met een Rijnlands kapitalisme gekenmerkt door coördinatie tussen verschillende *stakeholders*. Het Rijnlandse model

biedt daarbij meer ruimte voor het handelen op grond van andere logica's naast de marktlogica. Hoewel de tegenstelling Angelsaksisch versus Rijnlands vaak bekritiseerd is als te schetsmatig en generaliserend, keert zij toch telkens terug. De convergentievraag wordt meestal als een uitdaging aan het Rijnlandse kapitalisme neergezet: kan het de concurrentie met het Angelsaksische model overleven?

Een tweede en geheel andere vraag is welke variant in normatief opzicht beter is. Verschillende normatieve criteria kunnen worden aangelegd: welvaartscreatie en innoverend potentieel, maar ook sociale rechtvaardigheid, ecologische duurzaamheid of een mix van meerdere van deze criteria. Politieke voorkeuren spelen bij het opstellen en waarden van deze criteria uiteraard een belangrijke rol.

In dit krachtenveld opereren de vier boeken die in dit essay besproken worden. Het boek *Vormen van kapitalisme*, van de Nederlandse emeritus hoogleraar economie Theo van de Klundert, biedt een toegankelijke presentatie van recente economische literatuur over de verschillende vormen van kapitalisme en argumenteert voor een socialer vorm van kapitalisme. In *The culture of the new capitalism* van de Amerikaanse socioloog Richard Sennett en in *Supercapitalism* van Robert Reich, de voormalige minister van arbeid tijdens het presidentschap van Bill Clinton, zijn nog veel fellere aanklachten tegen de vigerende Amerikaanse vorm van kapitalisme te vinden. De normatieve kritieken op het Angelsaksische kapitalisme die deze drie auteurs naar voren brengen, contrasteren met *The future of Europe* van de economen Alberto Alesina en Francesco Giavazzi, dat een hartstochtelijk pleidooi in tegengestelde richting bevat. Alesina en Giavazzi pleiten juist voor een hervorming van de Europese economieën naar het Amerikaanse model.

Intrede van het superkapitalisme

Van de Klundert, Sennett en Reich onderscheiden allen twee stadia in het naoorlogse kapitalisme en schetsen de ontwikkelingsgang

naar een nieuwe, meer competitieve fase. In *Supercapitalism* karakteriseert Robert Reich de jaren 1945-1975 als een periode waarin bijna alle bedrijfstakken, in reactie op vooroorlogse problemen, werden onderworpen aan regulering van overheidswege. Dit resulteerde in een economie die alleen in naam niet 'gepland' was. In feite maakten per bedrijfstak enkele grote bedrijven de dienst uit en waren de toetredingsbarrières voor nieuwkomers hoog. Dit alles werd gesanctioneerd door de 'regulatory agencies' die de richtlijnen opstelden waaronder productie diende plaats te hebben. Een algemene productiviteitsgroei maakte welvaartsverbetering voor iedereen mogelijk. Die kwam er ook daadwerkelijk doordat de grote bedrijven grote vakbonden tegenover zich vonden. Reich benadrukt dat de vakbonden er, door per sector op te treden, voor zorgden dat hun eisen bedrijven geen concurrentienadeln bezorgden. Dat maakte het voor bedrijven aantrekkelijk om compromissen met de factor arbeid te sluiten. De planmatige ontwikkeling van de arbeidskosten ging hand in hand met de voorspelbare, planmatige productie onder oligopolistische condities. Massaproductie, economische zekerheid en gestage welvaartsgroei kenmerkten de eerste naoorlogse decennia.

Dit alles veranderde eind jaren zeventig, toen het superkapitalisme zijn intrede deed. Voor Reich werd de cruciale wending niet veroorzaakt door de *Reagan Revolution*, het neoliberale beleid van privatisering en deregulering van de jaren tachtig. Dat beleid moet gezien worden als een reactie op een andere, meer fundamentele verandering, namelijk in de productietechnologieën. Door nieuwe technologieën in transport en communicatie, culminerend in de ICT-vernieuwingen van de jaren negentig, spelen de vaste kosten in de nieuwe fase van het kapitalisme een veel kleinere rol. Voor veel dienstverlening en *just in time*-productie is niet meer dan een computer en wat software vereist, in tegenstelling tot de dure kapitaalgoederen van de oude massa-industrie. Barrières om toe te treden tot de markt werden daardoor geslecht

en nieuwe bedrijven wisten de oude giganten zware slagen toe te brengen. Bovendien lobbyden deze nieuwe bedrijven succesvol in Washington voor afschaffing van de naoorlogse regulering en perkten zij de macht van vakbonden drastisch in. Investeerders en consumenten kregen meer keuze en de gegarandeerde afzet van de naoorlogse oligopolisten verdween als sneeuw voor de zon. De fase van het superkapitalisme wordt dan ook gekarakteriseerd door een moordende concurrentie tussen bedrijven om de gunst van de investeerder en de consument.

The culture of the new capitalism van Richard Sennett gaat voor het grootste deel over de gevolgen van de flexibilisering van het kapitalisme voor het dagelijkse leven van werknemers, voortbordurend op Sennetts eerdere, veel gelezen *The corrosion of character*.³ Die flexibilisering loopt parallel met Reichs overgang van naoorlogs kapitalisme naar superkapitalisme. Ook Sennett wijst op de cruciale rol van nieuwe technologieën, maar noemt daarnaast de

Moderne organisaties zijn als MP3-spelers, zegt Sennett: productieprocessen kunnen in verschillende volgordes worden afgedraaid

vrijmaking van internationale kapitaalmarkten en, onder druk van investeerders, de groeiende fixatie op kortetermijnwinsten. Als gevolg van deze ontwikkelingen zijn bedrijven niet meer de bureaucratistische 'ijzeren kooien' die aan het begin van de twintigste eeuw door Max Weber werden beschreven. In plaats daarvan neemt de moderne organisatie volgens Sennett de vorm aan van een MP3-speler: productieprocessen kunnen in verschillende volgordes worden afgedraaid en gecombineerd, andere organisaties worden gecontracteerd voor overbodige

taken (outsourcing), tijdelijke in plaats van vaste arbeidscontracten worden de norm en interne concurrentie tussen teams wordt gestimuleerd. Dit alles heeft grote gevolgen voor de werknemer.

Van de Klunderts boek *Vormen van kapitalisme* wordt beheerst door de relaties tussen drie begrippen: markt, macht en instituties. De markt is het systeem waarbinnen economische transacties vorm krijgen. Markten spreken echter niet voor zichzelf: zij moeten georganiseerd worden en dat is de taak van instituties, bijvoorbeeld bij het garanderen van eigendomsrechten. Ook kunnen markten falen, bijvoorbeeld als markttransacties leiden tot milieuschade die wordt afgewenteld op derden. Dan moeten instituties eraan te pas komen om een oplossing te bieden. Macht speelt een rol omdat instituties worden opgesteld in een politiek systeem (al dan niet democratisch) waarin machtsverhoudingen de uitkomsten bepalen. Ook speelt macht een rol wanneer op markten geen volledige concurrentie heerst, waardoor sommige partijen marktmacht verwerven. Daarmee kunnen zij niet alleen de prijs van producten dicteren, maar ook het politieke systeem beïnvloeden.

Vanuit dit analytische perspectief bespreekt Van de Klundert de verschillende fasen in het kapitalisme van de afgelopen twee eeuwen. Ook hij onderkent dat in het midden van de twintigste eeuw een vorm van 'managerial capitalism' heerste, gekenmerkt door compromissen tussen management en vakbonden, met daarnaast een door de overheid geleverd pallet aan diensten van de verzorgingsstaat. Op basis van neomarxistisch economisch onderzoek concludeert Van de Klundert dat die vorm van kapitalisme in een crisis belandde door een daling van de winstvoet. Bij het opkrikken van de winst zijn ook bij hem de nieuwe technologieën als verklaringsfactor doorslaggevend, maar daarnaast meent hij dat de institutionele hervormingen van het neoliberalisme wel degelijk veel hebben bijgedragen. Sterkere beloningsprikkels voor managers maken daar een belangrijk onderdeel

van uit, net als de herstructurering van bedrijfsactiviteiten. Dergelijke hervormingen wierpen hun vruchten af: in de jaren negentig herstelde de winstvoet zich.

De macht van het geld

Reich voert als grootste probleem van het superkapitalisme aan dat een zeer diverse rij niet-economische waarden onder druk komt te staan: 'economic security, social equity, community, our shared environment, and common decency'⁴. Superkapitalisme brengt verlies van baanzekerheid, een toenemende inkomensongelijkheid, de uitholling van stadscentra door *shopping malls*, milieuvervuiling en vervaging van fatsoen door de amusementsindustrie. De oorzaak is, kort gezegd, dat investeerders en consumenten streven naar de *best deal* en dat zij er, dankzij de nieuwe omstandigheden, effectief in slagen deze bij bedrijven af te dwingen. Doordat iedereen echter consument én investeerder is (dat laatste bijvoorbeeld via pensioenfondsen), zijn wij allemaal in een schizofrene positie terechtgekomen. Als investeerders en consumenten willen we het één (de *best deal*), als burger het ander (niet-economische waarden). Reich is op zoek naar een balans en betoogt dat wij te ver zijn doorgeslagen naar de economische kant. De consument en investeerder in ons wint het te vaak van de burger. Daardoor hebben bedrijven geen speelruimte meer: zij moeten wel gaan voor zo laag mogelijke prijzen en maximale winst, en kunnen het zich niet permitteren meer dan het hoognodige te doen voor hun werknemers, de gemeenschap, het milieu, fatsoen et cetera.

In het tweede deel van zijn boek betoogt Reich dat er maar één oplossing is: de democratie moet het heft weer in handen nemen. In het beste hoofdstuk van zijn boek spreidt hij zijn inside-kennis van Washington ten toon en laat hij zien hoe moeilijk dat zal zijn. De politiek is namelijk verworpen tot een speelveld van lobbyisten voor het bedrijfsleven. Dat is niet gebeurd door de onderlinge, eensgezinde kracht van het

bedrijfsleven (zoals misschien verwacht kan worden), maar juist dankzij zijn verdeeldheid. In het superkapitalisme vechten bedrijven onderling om de voor hen meest gunstige regelgeving. Politieke debatten die ogenschijnlijk lijken te gaan om maatschappelijke waarden draaien in werkelijkheid om commerciële belangen. Zo kwam de oppositie tegen een verlichting van een verbod op olieboringen op zee niet van milieugroeperingen, maar van de toeristenindustrie, die schade aan de stranden vreesde. Zo

Reich is op zoek naar een balans. De consument en investeerder in ons wint het te vaak van de burger

kwam wetgeving om creditcardbetalingen voor online gokken onmogelijk te maken voort uit een lobby van casino's die concurrentie vreesden, ook al werd deze verkocht als een bijdrage aan de strijd tegen gokken.

Reich draagt nog veel meer voorbeelden aan van wetgevingstrajecten die onder de dekmantel van het publieke belang in feite om een belangenstrijd tussen bedrijfssectoren gaan. Ondanks de wurggreep waarin de politiek zich bevindt, gelooft hij niet in het alternatief van 'maatschappelijk verantwoord ondernemen' door bedrijven. Dat is vooral strategische *window dressing* voor het grote publiek. Zodra de media-aandacht luwt, geven bedrijven hun inspanningen weer op; zij kunnen ook niet anders in de moordende concurrentiestrijd van het superkapitalisme. Daarom kunnen wat Reich betreft alleen politieke maatregelen een speelveld van regels creëren waarin alle bedrijven op gelijke voet met elkaar concurreren en waarin toch sociale waarden worden gegarandeerd. Alle aandacht voor maatschappelijk verantwoord ondernemen — juist van politici — is volgens hem een afleidingsmanoeuvre om de huidige onmacht van de politiek te versluieren en brengt een politieke oplossing verder weg. In

laatste instantie kan alleen een burgeropstand tegen de macht van het geld over de politiek orde op zaken stellen.

Sennetts zorgen over het superkapitalisme beperken zich vrijwel uitsluitend tot het terrein van de werknemer. Waar Reich vooral bezorgd is om diens zakelijke belangen (verslechterde baan zekerheid en arbeidsvoorwaarden), gaat het Sennett om de sociaal-psychologische gevolgen van het nieuwe kapitalisme. Volgens hem boden de oude bureaucratistische organisaties van het eerdere 'sociale kapitalisme' werknemers sociale insluiting. Iedereen had een plaatsje in de bureaucratistische raderwerken. De ijzeren kooi bood werknemers niet alleen een gevangenis, maar ook een 'psychologisch thuis'. Sterker, omdat de bevelen in de bureaucratistische piramide bij elke stap die zij van boven naar beneden afdaalden, moesten worden vertaald en geïnterpreteerd, had iedereen op elk niveau het gevoel van een zekere handelingsvrijheid; ieders werk deed ertoe, al was het een klein beetje. Ten slotte bood de organisatie langdurig werknemerschap, en daarmee de mogelijkheid sociale relaties aan te gaan en commitment met de organisatie te ontwikkelen. In de flexibele МРЗ-organisatie zijn al deze voordelen verdwenen. De werkvloer vervreemdt van de top, waar snelle wisselingen van de wacht en ingehuurd consultants die het vuile werk moeten doen, de indruk wekken dat er niemand meer is die zich voor het bedrijf verantwoordelijk voelt. Loyaliteit en vertrouwen maken plaats voor ambigüiteit, angst, wantrouwen en afstandelijkheid.⁵

Naar mate hun loopbaan vordert krijgen mensen genoeg van het onzekere bestaan dat schuilgaat achter de noemer van 'persoonlijke mobiliteit', stelt Sennett. Ze verlangen naar een voorspelbare, permanente werkomgeving waarin ze kunnen wortelen en waarmee ze hun gezin kunnen ondersteunen. Daarnaast is de flexibele organisatie funest voor diegenen die van huis uit minder sociaal kapitaal hebben meegekregen. De bovenlagen kunnen zich in de nieuwe werkomgeving dankzij hun vaardigheden en netwerk nog wel handhaven, de klappen

vallen bij de onderste klassen. Het meeste aandacht besteedt Sennett echter aan de nieuwe manier waarop talent wordt geselecteerd. Hij toont zich een voorstander van een meritocratie gebaseerd op de objectieve standaarden van vakmanschap ('craftmanship').⁶ De MP3-organisatie hanteert echter het opzettelijk vage en arbitraire selectiecriteria van potentieel vermogen ('potential ability') om te bepalen of iemand hogerop kan komen. Daardoor wordt vakmanschap uitgehold. Een voorbeeld daarvan is een computerbedrijf dat moedwillig gebrekkige software uitbrengt die door klachten van consumenten stapsgewijs moet worden verbeterd, dit zeer tegen de zin van softwaremakers die geen mogelijkheid zien onder de tijdsdruk hun vak goed te blijven beoefenen.

De kritiek van Van de Klundert richt zich aanvankelijk, net als die van Reich, op een breed spectrum aan sociale waarden die door het kapitalisme onder druk worden gezet. In zijn laatste hoofdstuk is hij specifiek en bespreekt hij onder de noemer 'culturele effecten van de economie' twee problemen. Eerst richt hij zich op de problematiek van de 'endogene preferenties'. In navolging van auteurs als Richard Layard betoogt hij dat de economie preferenties voor consumptiegoederen creëert in plaats van louter reeds bestaande preferenties te bevredigen.⁷ Reclame en andere technieken zorgen ervoor dat 'sociale waarden als vriendschap, achting, macht enzovoort worden gekoppeld aan goederen, die moeten worden gekocht om de genoemde waarden te realiseren'.⁸ Deze goederen bevredigen niet voor lang, want het extra nut dat wordt ontleend aan het bezit van nieuwe consumptiegoederen verdwijnt snel. Gewenning treedt in en onderlinge vergelijking met anderen (die ook nieuwe goederen hebben verworven) leidt tot de conclusie dat een nieuwe ronde van extra consumptie nodig is. Consumenten zitten gevangen in een sociale dynamiek die zij niet gemakkelijk kunnen beheersen.

Een geheel ander cultureel effect van de economie is volgens Van de Klundert dat zij het vertrouwen in anderen kan ondermijnen. Men-

sen die zich laten leiden door economische calculaties zijn geneigd asociale handelingswijzen te kiezen waar dit individueel voordeel biedt. Aan de hand van een speltheoretische opzet laat Van de Klundert zien dat dit kan leiden tot een erosie van pro-sociaal gedrag bij diegenen die zich aanvankelijk wel coöperatief opstellen. Het vereist de opbouw van sociaal kapitaal om dat tegen te gaan. Maar ook hiervoor constateert Van de Klundert dat veranderingen niet gemakkelijk zullen zijn. Hij eindigt zijn boek dan ook pessimistisch, met de vrees dat het Amerikaanse model zal overwinnen ten koste van een kapitalisme met een menselijk gezicht.

Tegengeluid

De economen Alesina en Giavazzi hebben met hun *The future of Europe* een kort maar krachtig statement af willen leveren. De ondertitel bevat de boodschap in een notendop: *reform or decline*. Europa moet zijn economie hervormen of zal anders ten onder gaan. Voor diegenen die zich aangetrokken voelen tot de kritische visies in de hiervoor besproken boeken, bevat dit werk het nodige tegengas. De auteurs zetten zich af tegen de gedachte dat er een 'derde weg' of een 'sociaal kapitalisme' mogelijk is: 'A market economy is a market economy: qualifications are misleading'.⁹

Europese landen zijn er volgens de auteurs bij gebaat economisch te groeien. Zij zijn zich ervan bewust dat de verarming ('decline') die zal volgen als Europa dat niet doet, relatief zal zijn ten opzichte van andere landen. Daarmee onderschrijven zij dezelfde analyse als Van de Klundert doet. Echter, Alesina en Giavazzi opperen niet de mogelijkheid dat die relatieve competitie gematigd moet worden met collectieve maatregelen. Er is volgens hen geen andere optie dan het bestrijden en voorkomen van relatieve achteruitgang. Een eerste argument dat zij daarvoor aanvoeren is dat relatieve economische macht in politiek opzicht wel degelijk relevant is. Wil Europa internationaal een rol spelen, dan kan het zich volgens Alesina

en Giavazzi geen relatief verval veroorloven. Een tweede argument is dat het geluk van individuen niet alleen van hun relatieve positie afhangt, maar ook van vooruitgang ten opzichte van zichzelf in eerdere jaren (verdien ik nu meer dan vorig jaar?). Ten derde opperen zij de mogelijkheid dat relatief verval omslaat in absoluut verval. Ze wijzen in dat verband op Argentinië, dat aan het begin van de twintigste eeuw een van de rijkste landen ter wereld was en daarna door ongefundeerd geloof in de eigen economie in een neerwaartse spiraal terechtkwam, ook in absolute termen.

Al met al is de enige weg die vooruit. Europa moet dus groeien. Daartoe bestaan wel de nodige barrières. Europa weigert om culturele redenen immigratie, terwijl dat voor innovatie van de economie hard nodig is. Europeanen weigeren langer en meer te werken, terwijl groei niet mogelijk is zonder veel uren te maken. Europese landen treuzelen om de sociale voorzieningen te hervormen, hoewel die de verkeerde prikkels bieden. Europa weigert te investeren in innovatie en onderzoek, terwijl dat in de huidige fase cruciaal is voor verdere groei. De kritiek van Alesina en Giavazzi richt zich overigens vooral op 'continentaal Europa' (met name Spanje, Italië, Duitsland en Frankrijk), ze geven toe dat de Scandinavische landen een veel betere combinatie van economische en sociale maatregelen hebben weten te bereiken. Een voorbeeld daarvan is het ontslagrecht, dat de auteurs als een belangrijke barrière zien bij de strijd tegen de hoge Europese werkloosheid. Ze nemen niet de positie in dat er helemaal geen sociaal beleid gevoerd moet worden. Integendeel, ze stellen een min of meer genereuze verzekering tegen ontslag voor (een soort ww), gekoppeld aan een gemakkelijke ontslagprocedure. Mensen die een beroep doen op de ontslagverzekering moeten verplicht zijn elk werk te accepteren en de uitkering moet tijdelijk zijn.

Alesina en Giavazzi stellen dat het huidige Europese beleid improductieve insiders beschermt en outsiders in de kou laat staan. Ook hun visie op het gebrekkige innoverende

vermogen van Europese universiteiten ondersteunt deze aanname. Zittende wetenschappers genieten een riante bescherming waardoor verhoging van hun productiviteit niet wordt aangemoedigd en veelbelovend talent maar mondjesmaat kansen krijgt. Soortgelijke overwegingen brengen de auteurs ertoe staatssubsidies aan 'nationale kampioenen' fel te veroordelen.

De kunst is uiteraard om te achterhalen in hoeverre het meer competitieve Europa dat zou ontstaan als we de aanbevelingen van Alesina en Giavazzi volgen *noodzakelijkerwijs* de sociale offers vergt die Reich, Sennett en Van de Klundert identificeren. Op een aantal punten is de afruil onontkoombaar. Dat geldt voor de spanning tussen hogere economische groei en meer vrije

De enige weg is de weg vooruit, aldus Alesina en Giavazzi. Europa moet groeien

tijd. Ik veronderstel dat het ook geldt voor de door Sennett beschreven persoonlijke gevolgen van bedrijfsreorganisaties. Alesina en Giavazzi maken duidelijk dat alleen dankzij de ingrijpende herstructureringen in de jaren tachtig Amerikaanse bedrijven in de jaren negentig in staat waren om de komst van nieuwe technologieën daadwerkelijk in productiviteitswinst om te zetten. Veel Europese bedrijven maken die productiviteitsslag nu pas.

In het algemeen blijft er echter ruimte voor de stelling dat sociaal beleid niet ten koste hoeft te gaan van de creatie van economische waarde. In een bekend *discussion paper* van het CPB hebben De Groot, Nahuis en Tang bijvoorbeeld geconcludeerd dat het verschil in economische groei tussen Amerika en Europa vrijwel geheel terug te voeren is op het kleinere aantal gewerkte uren per fulltime werknemer in Europa.¹⁰ Die preferentie voor korte werkweken en lange vakanties kan onmogelijk zomaar als een welvaartsverlies worden gekwalificeerd.

Net als Alesina en Giavazzi concluderen ook De Groot, Nahuis en Tang verder dat voor het overige de verschillen binnen Europa belangrijk zijn. Bepaalde vormen van sociaal beleid leiden tot een lage arbeidsproductiviteit (Zuid-Europa), andere vormen (Noord-Europa) tot een arbeidsproductiviteit die net zo hoog is als die in Amerika, maar dan gecombineerd met gematigde inkomensverschillen. Dat suggereert ruimte voor een linkse kapitalistische agenda.

Een linkse agenda: sterk en sociaal?

Uit de besproken kritieken laten zich drie hoofdpunten destilleren voor een eigentijdse linkse visie op het kapitalisme.¹¹ Zo'n visie zou de insluiting van werknemers in het arbeidsproces moeten (blijven) garanderen, de nadelige culturele effecten van de economie moeten (blijven) tegengaan, en een politieke strategie moeten (blijven) kiezen die niet leunt op altruïsme van bedrijven maar op democratisch gelegitimeerde regels. 'Blijven' heb ik tussen aanhalingstekens geplaatst omdat Sennett en Reich zich in de Amerikaanse context bevinden. Hun aanval op het Amerikaanse superkapitalisme kan niet een-op-een toegepast worden op de situatie in Europa (of Nederland), waar dat superkapitalisme niet op dezelfde manier, en (nog) niet in dezelfde hevigheid, ingang heeft gevonden. De linkse agenda bestaat voor Europa dan uit het blijven bevorderen van 'Rijnlandse' elementen voor zover die nog niet verdwenen zijn en het terugwinnen van recent verloren terrein waar dat nodig is. Dat alles uiteraard in het besef dat continuïteit in het bevorderen van de drie genoemde doelstellingen niet per se betekent dat dezelfde middelen en vormen als in het verleden hiervoor geschikt zijn...

54

Het is de kracht van Sennetts boek dat hij de insluiting van werknemers in het arbeidsproces zo nadrukkelijk aan de orde stelt en dat hij een anti-modieus pleidooi houdt voor de voordelen, in dit opzicht, van de klassieke bureaucratische organisatie. Een eerste vraag daarbij is of Sennetts rooskleurige beeld van de bureaucratie wel

deugt. Zijn suggestie dat daarin sprake was van een aanzienlijke mate van individuele handlingsvrijheid op alle niveaus lijkt mij betwistbaar. Maar zelfs als we Sennetts voorkeur voor de bureaucratische organisatie volgen, doet een volgend probleem op. Zijn boek suggereert dat we geconfronteerd worden met een onvermijdelijke afruil. Enerzijds kunnen we stabiele bureaucratische organisaties accepteren die werkzekerheid en psychische geborgenheid bieden. Dan nemen we efficiëntieverlies op de koop toe, want niet elke werknemer zal daadwerkelijk veel toevoegen aan het organisatieproces. Anderzijds kunnen we de flexibele op de markt inspelende organisatie omhelzen, maar dan moeten we accepteren dat er altijd mensen buiten de organisatie zullen vallen. Dit dilemma wordt extra acuut door de klassentegenstelling die van sociale uitsluiting het gevolg is en die in de Nederlandse context voor een deel samenvalt met een etnische tegenstelling tussen allochtoon en autochtoon. Het officiële discours zet alle kaarten op participatie in de arbeidsmarkt, maar weigert de nadelige gevolgen daarvan in economische termen te erkennen — de vraag is hoe realistisch dat is.

*Van de Klundert kiest voor
symbolisch verzet —
de mogelijkheden voor
politieke actie onderschat hij*

Een andere vraag die daarmee samenhangt is of het überhaupt mogelijk is terug te keren naar de bureaucratie. De MP3-organisatie is geboren onder druk van de markt in de nieuwe, meer competitieve fase van het kapitalisme. Het lijkt dan ook onvermijdelijk dat het afscheid van dergelijke organisaties ook een andere marktomgeving vereist, waarin bedrijven opnieuw worden afgeschermd van de gure wind van de concurrentie. Maar kan zo'n nieuw kapitalisme

wel georganiseerd worden in een tijd waarin de nieuwe technologieën die aan de basis stonden van het superkapitalisme zich stevig in onze economie hebben genesteld?¹² Vereist daarvoor is weer een nieuwe fase in het kapitalisme, met nieuwe structuren, maar die wordt vooralsnog door geen van de auteurs voorzien. In zijn laatste hoofdstuk doet Sennett overigens wel enkele suggesties voor hervormingen als hij reorganisatie van de vakbonden, de introductie van parttime werk (daar noemt hij Nederland als lichtend voorbeeld) en zelfs het basisinkomen van stal haalt. Helaas blijft het bij aanduidingen die hij niet verder uitwerkt.

Een antwoord op de nadelige culturele effecten van het kapitalisme vereist een zo mogelijk nog grotere verbeeldingskracht, erkent ook Van de Klundert. Ideeën zijn er voldoende. Zo pleiten sommigen voor een (veel) hogere consumptiebelasting, om zo de uit rivaliteit geboren neiging tot overconsumeren te matigen.¹³ Anderen beginnen aan de andere kant en bepleiten een verkorting van de werktijd.¹⁴ Al deze maatregelen stranden echter bij voorbaat op Van de Klunderts pessimistische conclusie: 'Breed opgezette hervormingen lijken niet uitvoerbaar, kleinschalige arrangementen hebben daarentegen weinig impact.'¹⁵

Van de Klundert eindigt zijn boek met de wanhopig aandoende oproep aan de universiteiten om als niet-commercieel bastion onafhankelijke kritiek op het hedendaagse kapitalisme te blijven geven. Met zijn keuze voor dit symbolische verzet, hoe belangrijk ook, onderschat hij toch de mogelijkheden voor politieke actie. Een consistente analyse met daaraan gekoppeld een heldere keuze voor bepaalde politieke voorstellen kan wel degelijk leiden tot verandering, al zullen de geesten daarvoor eerst gedurende vele jaren moeten worden klaargemaakt. Een negatief extern effect van het kapitalisme dat Van de Klundert nauwelijks behandelt, zou daartoe wel eens de aanzet kunnen gaan geven: de dramatische ecologische impact van de moderne economie.

De realisatie van dergelijke politieke visies vraagt om een politieke strategie. Hier is Reichs

analyse van de wisselwerking tussen bedrijfsleven en politiek van groot belang. Als gezegd is hij zeer sceptisch over de mogelijkheden die bedrijven zelf hebben om verantwoord te ondernemen. Behalve dat investeerders en consumenten zelden de consequente druk weten uit

Laat de sociaal-democratische insteek een scherpe zijn; de weg van het vrijwillige initiatief en het morele appèl op bedrijven zal zeker door anderen worden bepleit

te oefenen op bedrijven die daarvoor nodig is, voert Reich aan dat het in veel gevallen helemaal niet zo duidelijk is wat sociaal wenselijk is. Dit argument blijft overeind, zelfs als wij als consumenten en investeerders vrijwillig onze winsten opgeven voor de realisatie van sociale waarden. Reich noemt het voorbeeld van Wal-Mart, dat onder druk van religieuze groeperingen de morning-after pil uit de schappen haalde, maar deze vervolgens onder druk van vrouwengroeperingen herintroduceerde. Wat is het sociaal wenselijke in zo'n geval? Gegeven die onzekerheid is het wat Reich betreft veel beter dat daarover beslist wordt in een democratisch debat, niet door het management van bedrijven.

Die scherpe insteek lijkt mij ook de sociaal-democratische keuze te moeten zijn; de weg van het vrijwillige initiatief en het morele appèl op bedrijven zal zeker door andere politieke stromingen bepleit worden. Niettemin wordt de soep natuurlijk vaak wat minder heet gegeven. Collectieve regels kunnen ook voortkomen uit het algemeen verplicht stellen van 'best practices' die door enkele bedrijven onder de (selectieve) druk van consumenten zijn ontwikkeld. Bovendien kunnen collectieve regels ook in samenspraak met bedrijfssectoren worden ontwikkeld en is er een schemergebied van

quasi-verplichtende codes, *soft law* en zelfregulering. De functie van de politiek is dan veel meer die van stok achter de deur voor het geval die mechanismen falen.

Deze en andere elementen zouden het begin kunnen zijn van een linkse agenda, die

economische concurrentie aanmoedigt en bevordert, maar zelfbewuster dan nu de sociale en ecologische voorwaarden opstelt waaronder die concurrentiestrijd wordt gevoerd. Als dat bedoeld wordt met 'sterk en sociaal', dan heeft die leus voor de toekomst blijvende waarde.

Noten

- 1 Wouter Bos, *Duurzame globalisering vraagt om een duurzaam draagvlak*, 2 februari 2008. Zie <http://www.minfin.nl/nl/actueel/toespraken>.
- 2 Voor een toonaangevende bijdrage in deze discussie over 'varieties of capitalism', zie Peter A. Hall and David Soskice, 'An Introduction to Varieties of Capitalism', in *Varieties of capitalism - The institutional foundations of comparative advantage*, ed. Peter A. Hall and David Soskice (Oxford 2001).
- 3 Zie Richard Sennett, *The corrosion of character. The personal consequences of work in the new capitalism*, (W.W. Norton & Company, 1998). Een Nederlandse vertaling is beschikbaar onder de titel *De flexibele mens* (Byblos, 2000).
- 4 Robert Reich, *Supercapitalism. The transformation of business, democracy, and everyday life*, Alfred A. Knopf, New York 2007, p. 99.
- 5 Ter relativering moet gezegd worden dat Sennett benadrukt dat het om een relatief klein deel van de bedrijven gaat die zo functioneert. Deze zetten volgens hem echter de toon en hebben een culturele invloed die vele malen groter is dan alleen de eigen kring.
- 6 Dit thema werkt hij verder uit in zijn net verschenen boek, *The craftsman* (Penguin, 2008).
- 7 Ricard Layard, *Happiness. Lessons from a new science* (Penguin, 2006). De problematiek van economische groei en welzijn en evtuele beleidsconsequenties stond ook centraal in de drie artikelen van Paul de Beer, Jaap van Duijn en Flip de Kam, in: *s&d* 2007/9.
- 8 Theo van de Klundert, *Vormen van kapitalisme. Markten, instituties, macht* Lemma, Utrecht 2005, p. 181.
- 9 Alberto Alesina en Francesco Giavazzi, *The future of Europe. Reform or decline*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts 2006, p. 3.
- 10 Henri de Groot, Richard Nahuis en Paul Tang, 'Is the American model Miss World? Choosing between the Anglosaxon model and a European-style alternative', *CPB Discussion paper no. 40*, oktober 2004.
- 11 Voor eerdere voorstellen tot dergelijke agenda's in dit blad, zie Bas Jacobs, Frank Kalshoven en Paul Tang, *Noodzakelijk links*, in: *s&d* 2003/10-11, p 12-29, Paul de Beer, *Een linkse hervormingsagenda voor het kapitalisme*, in: *s&d* 2004/10-11, p. 10-27. Het belangrijkste vraagstuk dat hier blijft liggen is mijns inziens dat van de regels voor het ondernemingsbestuur ('corporate governance'). Zie daarvoor Ewald Engelen, *Democratische antwoorden op het grijze kapitalisme*, in: *s&d* 2004/ 1-2, p. 53-63 en Arjen van Witteloostuijn, *Het aandeelhoudersdrama*, in: *s&d* 2007/6 (2007), p. 12-19.
- 12 Voor de causale link tussen informatie- en communicatietechnologie en de opkomst van de flexibele netwerkorganisatie, zie Manuel Castells, *The rise of the network society* (Blackwell, 2000).
- 13 Robert Frank, *Luxury fever. Money and happiness in an era of success*, Princeton University Press, 1999.
- 14 Zie mijn eigen pleidooi daarvoor en de verdere referenties daarin, in Rutger Claassen, *Kindertijdwerk. Pleidooi voor een dertigjarige werkweek*, in: *s&d* 2007/1-2, p. 57-67.
- 15 Theo van de Klundert, *Vormen van kapitalisme. Markten, instituties, macht*, Lemma, Utrecht 2005, p. 194.